

OG‘ZAKI DISKURSDAGI MORFOLOGIK VOSITALARNING FORMAL XUSUSIYATLARI

Raximova Laylo Muminbayevna

mustaqil izlanuvchi, Urganch davlat universiteti

Til inson muloqotining asosiy vositasi bo‘lib, uning ikki asosiy shakli – og‘zaki va yozma diskurs mavjud. Og‘zaki diskurs bevosita muloqot jarayonida amalga oshadigan tabiiy til shakli hisoblanadi va u muloqot tezligi, ifodalilik darajasi, intonatsiya va boshqa paralingvistik omillar bilan ajralib turadi. Yozma diskursdan farqli ravishda, og‘zaki diskursda grammatik shakllar, ayniqsa morfologik vositalar, ba‘zan normadan chetlanib, muloqotning oson va tez amalga oshishiga moslashgan holda ishlatiladi.

Og‘zaki diskursdagi morfologik vositalarning formal xususiyatlari yuzasidan jahon va o‘zbek tilshunosligida ko‘pgina tadqiqotlar amalga oshirilgan. Jumladan,

Chomsky tomonidan ilgari surilgan transformatsion-generativ grammatika nazariyasi (1957) til birliklarining tub tuzilmalardan yuzaki tuzilmalarga o‘tish jarayonini tushuntiradi³. Bu nazariyaga ko‘ra, og‘zaki nutqda morfologik shakllar fonetik, sintaktik va semantik omillarga bog‘liq ravishda o‘zgaradi. Chomsky tadqiqotlari shuni ko‘rsatadiki, og‘zaki nutqda qisqarish va variantlik jarayonlari tildagi chuqur strukturalar asosida shakllanadi.

Amerikalik tilshunos William Labov o‘zining *"Sociolinguistic Patterns"* (1972) asarida og‘zaki nutqdagi grammatik va morfologik variantlarni jamiyatdagi ijtimoiy tabaqalashuv va kontekstga bog‘liq holda tushuntiradi. U morfologik vositalarning og‘zaki nutqda qanday qisqarishini, shevalar ta‘sirida qanday shakllanishini va ularning kommunikativ ahamiyatini tahlil qilgan⁴.

O‘zbek tilshunosligida og‘zaki nutqning grammatik xususiyatlari bo‘yicha tadqiqot olib borgan olimlardan biri – A. Madvaliyev. U og‘zaki nutqning grammatik xususiyatlari va normativ til qoidalaridan chetlanish masalalarini o‘rgangan. Uning tadqiqotlariga ko‘ra, og‘zaki nutqda quyidagi morfologik o‘zgarishlar kuzatiladi:

morfologik qisqarishlar ("bormoqchiman" → "bormanchu"); sintetik shakllarning analitik shakllarga o‘tishi ("ketyapman" → "ketib turibman"); dialektal ta‘sir ("borayapti" → "borvotti")⁵.

Tilshunos olim G‘. Abdurahmonov o‘zbek tilining nutqiy variantlari, dialektal xususiyatlari va ularning og‘zaki nutqdagi ahamiyatini o‘rgangan. U og‘zaki nutqda dialekt va shevalarning grammatik tuzilmalarga qanday ta‘sir qilishini tahlil qilgan.

³ Chomsky, N. *Syntactic Structures*. The Hague: Mouton. (1957).

⁴ William Labov, *Sociolinguistic patterns*. (Conduct and Communication, 4.) Philadelphia: University of Pennsylvania Press, 1972.

⁵ Madvaliyev, A. (2005). *Og‘zaki nutq grammatikasi: normadan chetlanish va lingvistik tahlil*. Toshkent: Fan Nashriyoti.

MODERN PROBLEMS IN EDUCATION AND THEIR SCIENTIFIC SOLUTIONS

Masalan, ayrim hududlarda morfologik qo'shimchalarning o'zgarishi (-ibdi → -votti, -moqda → -yapti) keng tarqalgan hodisa ekanligini ta'kidlaydi⁶.

N. Mahmudov og'zaki nutqning o'ziga xos xususiyatlarini, uning kommunikativ va grammatik jihatdan yozma nutqdan farqlanishini o'rgangan. U o'zbek tilida og'zaki nutqda uchraydigan morfologik o'zgarishlarning muloqot tezligi, urg'u va intonatsiya bilan bog'liqligini ko'rsatadi⁷.

Sh.Rahmatullayev o'zbek tili morfologik tizimi bo'yicha fundamental tadqiqotlar olib borgan. U og'zaki nutqda uchraydigan grammatik o'zgarishlarni adabiy til me'yorlari bilan solishtirib, ularning lingvistik mohiyatini ochib bergan⁸.

Yuqoridagi tadqiqotlardan kelib chiqib, og'zaki nutqda morfologik vositalarning formal xususiyatlari turli omillar ta'sirida o'zgarishi aniqlandi. Xorijiy va o'zbek tilshunoslari tomonidan olib borilgan tadqiqotlar quyidagi asosiy jihatlarni ko'rsatadi:

- Og'zaki nutqda morfologik qisqarish va o'zgarishlar tabiiy jarayondir (Bloomfield, Madvaliyev).
- Intonatsiya va kontekst og'zaki nutqda morfologik variantlarning tanlanishiga ta'sir qiladi (Chomsky, Mahmudov).
- Dialekt va shevalar og'zaki nutqda morfologik vositalarning shakllanishiga sezilarli ta'sir qiladi (Labov, Trudgill, Abdurahmonov).
- Analitik va sintetik shakllarning o'zaro almashinuvi og'zaki nutqda keng uchraydi (Trudgill, Rahmatullayev).

Ushbu tadqiqotlar og'zaki nutqdagi morfologik vositalarning o'ziga xos formal xususiyatlarini tushunishda muhim ahamiyat kasb etadi va tilshunoslikda ushbu mavzuga oid tadqiqotlarning ahamiyatini yana bir bor tasdiqlaydi.

Og'zaki diskurs bevosita muloqot vositasi sifatida tabiiy va tezkor tarzda amalga oshiriladi. Uning asosiy belgilaridan biri aniqlikdan ko'ra tushunarlikka yo'naltirilganligi bo'lib, bu fonetik, morfologik va sintaktik jihatlarda o'z aksini topadi. Og'zaki nutqda til birliklari muloqot ehtiyojlariga moslashadi va ba'zan an'anaviy grammatik normalardan chetlanish holatlari kuzatiladi.

Morfologiya tilshunoslikning so'z shakllanishi va o'zgarishi bilan bog'liq bo'limi bo'lib, og'zaki nutqda morfologik vositalarning ishlatilishi o'ziga xos xususiyatlarga ega.

Morfologik vositalar so'z yasaliishi, shakllanishi va o'zgarishiga oid grammatik birliklar bo'lib, ular so'zlarni turli grammatik ma'nolarga ega qilishda muhim rol o'ynaydi. Og'zaki nutqda morfologik vositalarning o'zgarishi fonetik qulaylik, tezkor muloqot ehtiyoji, dialektal ta'sir va grammatik strukturalarning moslashuvi natijasida sodir bo'ladi. Shuningdek, og'zaki nutqda bu vositalarning ishlatilishi bir qancha formal

⁶ Abdurahmonov, G'. (2012). O'zbek tilining nutqiy varianti va dialektal xususiyatlari. Toshkent: Fan va Texnologiya Nashriyoti.

⁷ Mahmudov, N. (2009). Og'zaki nutq lingvistikasi: kommunikativ va grammatik jihatlar. Toshkent: Sharq Nashriyoti.

⁸ Rahmatullayev, Sh. (2011). O'zbek tili morfologik tizimi va og'zaki nutqdagi grammatik o'zgarishlar. Toshkent: Akademnashr.

MODERN PROBLEMS IN EDUCATION AND THEIR SCIENTIFIC SOLUTIONS

xususiyatlarga ega bo'liq, bularni quyidagicha ko'rsatish hamda o'zgarishlarning turli ko'rinishlarini misollar bilan izohlash mumkin:

1. Qisqartirish va tushirib qoldirish – og'zaki nutqda tezkor muloqotni ta'minlash maqsadida ayrim morfologik unsurlar tushirib qoldirilishi yoki o'zgartirilgan holda ishlatilishi mumkin. Bunga quyidagi misollarni keltirish mumkin:

Fe'l zamon qo'shimchalari: "borayotgan" → "boryatgan", "qilayotgan" → "qilyatgan".

Shaxs-son qo'shimchalari: "kelayapman" → "kelyapman", "kelayapsiz" → "kelyapsiz".

Bu holatlar og'zaki nutqda tezkor va qulay talaffuz talabidan kelib chiqadi. Og'zaki nutqda tezkorlik talab qilinishi sababli ayrim affiksalar qisqarishi yoki butunlay tushirib qoldirilishiga ko'plab misollarni keltirish mumkin:

Fe'l qo'shimchalarining qisqarishi yoki affikslarning tushib qolishiga o'zbek va ingliz tillaridan bir qancha misollarni keltirish mumkin.

O'zbek tili (adabiy)	O'zbektili (og'zaki)	Ingliz tili (formal)	Ingliz tili (og'zaki)
Borayapman	Boryapman	I am going	I'm goin'
Kelayotgan	Kelyatgan	He is coming	He's comin'
Ishlayapti	Ishlyapti	She is working	She's workin'
Bilasizmi?	Bilasiz-a?	Do you know?	D'you know?
Qaytayotgan edim	Qaytib kelayotgandim	I was returning	I was returnin'

O'zbek tilida "-yap", "-ayotgan" qo'shimchalari qisqarib ketadi. Ingliz tilida esa "going" → "goin'", "coming" → "comin'" kabi qisqarishlar yuz beradi.

"Do you" so'z birikmasi "D'you" ko'rinishiga o'tadi.

Fe'l zamon shakllarining o'zgarishiga ham ikki tildan misollar keltiramiz:

O'zbek tili (adabiy)	O'zbektili (og'zaki)	Ingliz tili (formal)	Ingliz tili (og'zaki)
Kelayotgan edim	Kelvotgandim	I was coming	I was comin'
O'qimoqchiman	O'qimanchu	I want to read	I wanna read
Ko'rmoqchimisiz?	Ko'rmankum?	Do you want to see?	D'you wanna see?
Boradigan joy	Boradigan joy	The place I will go	The place I'm gon' go
Yugurmoqda	Yugurib yuribdi	He is running	He's runnin'

O'zbek tilida og'zaki nutqda "-ayotgan edim" → "-votgandim" yoki "-moqchiman" → "-manchu" kabi qisqarishlar bo'ladi.

Ingliz tilida "want to" → "wanna", "going to" → "gonna", "was running" → "runnin'" ko'rinishiga o'tadi.

Amerikalik tilshunos Leonard Bloomfield o'zining "*Language*" (1933) asarida og'zaki nutqning lingvistik tizimdagi asosiy o'rni va grammatik strukturalar bilan bog'liq

MODERN PROBLEMS IN EDUCATION AND THEIR SCIENTIFIC SOLUTIONS

jihatlarni tahlil qilgan. U nutq jarayonida morfologik birliklarning o'zgarishi va qisqarishini sintaktik muhitga bog'liq holda tushuntiradi⁹.

2. Normadan chetlanish va dialektal ta'sir – og'zaki nutqda dialektal va shevaga oid unsurlar ko'proq namoyon bo'ladi. Masalan, ayrim hududlarda fe'l zamon shakllari yoki egalik qo'shimchalari adabiy me'yordan farq qilishi mumkin ("ketayotirman" o'rniga "ketvoman", "meniki" o'rniga "meniy" kabi).

"Men boryapman" (adabiy) → "Men borvomman" (dialektal).

"U kelayotgan edi" (adabiy) → "U kelvotgan edi" (dialektal).

Bu holat yozma nutqqa nisbatan og'zaki nutqda ko'proq uchraydi va muloqot ishtirokchilari orasidagi yaqinlikni bildirishi mumkin.

Turli hududlarda og'zaki nutqdagi morfologik vositalar dialekt ta'sirida o'zgarishiga quyidagi misollarni ham keltirish mumkin:

Dialektal va shevaga oid o'zgarishlarni o'zbek hamda ingliz tillaridagi misollarni chog'ishtirish orqali yanada batafsil ko'rish mumkin:

O'zbek tili (adabiy)	Hududiy og'zaki shakl	Ingliz tili (formal)	Ingliz tili (slang/og'zaki)
Qilyapman	Qivoman	I am doing	I'm doin'
Kelyapti	Kelyatvotti	He is coming	He's comin'
Aytyapsanmi?	Aytvossanmi?	Are you saying that?	You sayin' that?
O'tiribdi	Utiripdur	He is sitting	He's sittin'
O'qiyotgan	O'qivotti	He is studying	He's studyin'

O'zbek tilida har xil shevalar og'zaki nutqqa ta'sir qiladi: "qilyapman" → "qivoman", "kelyapti" → "kelyatvotti".

Ingliz tilida esa "he is doing" → "he's doin'", "he is coming" → "he's comin'" kabi o'zgarishlar uchraydi.

Peter Trudgill o'z tadqiqotlarida dialektlar va og'zaki nutqni fonetik hamda morfologik jihatdan o'rgangan. Uning fikriga ko'ra, og'zaki nutqda morfologik vositalarning o'zgarishi ko'pincha geografik hudud va ijtimoiy guruhga bog'liq bo'ladi. Masalan, ingliz tilida *going to* → *gonna* kabi qisqarishlar bevosita og'zaki nutqning tezkorligi bilan bog'liq¹⁰.

3. Sintetik va analitik shakllarning o'zgarishi – ba'zan og'zaki nutqda ba'zi sintetik shakllar analitik shakllar bilan almashtiriladi yoki aksincha. Masalan,

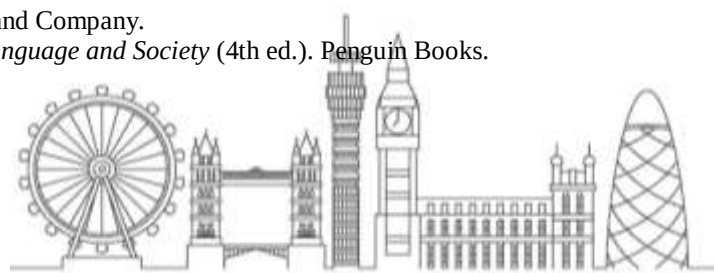
"Borayapti" (sintetik) → "Borib turibdi" (analitik).

"O'qiyman" (sintetik) → "O'qib ko'raman" (analitik)

Bu jarayon nutqning ekspressivligi va ta'sirchanligini oshirishga xizmat qiladi.

⁹ Bloomfield, L. (1933). *Language*. New York: Henry Holt and Company.

¹⁰ Trudgill, P. (2000). *Sociolinguistics: An Introduction to Language and Society* (4th ed.). Penguin Books.

MODERN PROBLEMS IN EDUCATION AND THEIR SCIENTIFIC SOLUTIONS

Demak, ba'zi sintetik fe'l shakllari og'zaki nutqda analitik shakllar bilan almashtirilishi mumkin. Bunga quyidagi misollarni keltiramiz.

Sintetik shakllarning analitik shakllarga o'tishini ikki til misolida ham ko'rishimiz mumkin:

O'zbek tili (adabiy)	O'zbek tili (og'zaki)	Ingliz tili (formal)	Ingliz tili (og'zaki)
U borayapti	U borib turibdi	He is going	He's gonna go
Men ishlayapman	Men ish qilib turibman	I am working	I'm doin' work
U yugurmoqda	U yugurib yuribdi	He is running	He's runnin' around
Men kutayapman	Men kutib turibman	I am waiting	I'm waitin'
Biz ketyapmiz	Biz ketib turibmiz	We are leaving	We're leavin'

O'zbek tilida "-yapti" shakli "-ib turibdi" shakliga o'tishi mumkin. Ingliz tilida "is going to" → "gonna" shakliga o'tadi.

Leonard Bloomfield fikricha, og'zaki nutqda sintetik shakllarning analitik shakllarga o'tishi tabiiy hodisadir, chunki til har doim muloqotning qulayligi sari harakat qiladi¹¹.

4. Affikslarning o'zgarishi yoki almashtirilishi – og'zaki nutqda ba'zan qo'shimchalarning talaffuzi o'zgaradi yoki ular butunlay tushirib qoldiriladi. Masalan, "qilyatgan" o'rniga "qilyatgan", "kelayotgan" o'rniga "kelyatgan" shakllari ishlatilishi mumkin.

5. Nutqning ekspressivligi va ta'sirchanligi – og'zaki nutqda grammatik shakllarning moslashuvchanligi va o'zgaruvchanligi muloqot ishtirokchilari orasidagi munosabatni kuchaytiradi. Jumladan, ta'kidlovchi affikslarning (masalan, "-ku", "-da") qo'llanishi gap mazmuniga qo'shimcha ma'no yuklaydi: "Sen kelasan-ku!", "Bu juda qiyin-da!"

O'zbek tilida "-ku", "-da", "-pti" qo'shimchalari ta'sirchan nutq yaratadi.

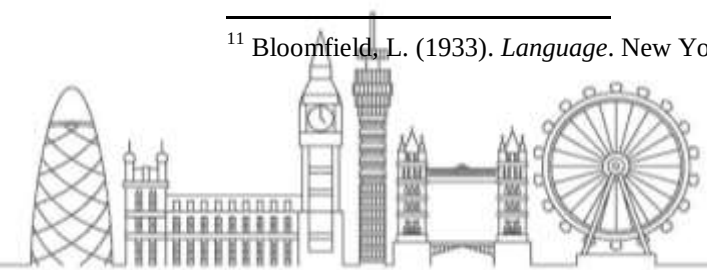
Ingliz tilida "right?", "man!", "dude!" kabi qo'shimchalar ishlatiladi.

Og'zaki diskursda morfologik vositalar paralingvistik omillar bilan bevosita bog'liqdir. Og'zaki nutqda grammatik shakllar intonatsiya, pauza, urg'u va tana harakatlari kabi paralingvistik omillar bilan birga qo'llaniladi. Masalan:

"Sen ketasan!" (oddiy bayon).

"Sen ketasan-ku?!" (taajjub va ta'kid).

¹¹ Bloomfield, L. (1933). *Language*. New York: Henry Holt and Company.

MODERN PROBLEMS IN EDUCATION AND THEIR SCIENTIFIC
SOLUTIONS

Bunday o'zgarishlar morfologik vositalarning muloqotdagi ahamiyatini yanada oshiradi.

Xulosa sifatida shuni aytish mumkinki, og'zaki nutqdagi morfologik vositalarning formal xususiyatlari, ularning qisqarishi, variantlilik va dialektal ta'sirlar lingvistik jihatdan qiziqarli hodisa hisoblanadi. Nutq jarayonida morfologik o'zgarishlarning roli va ahamiyati, shuningdek, ularning kommunikativ samaradorlikka ta'siri lingvistika va amaliy muloqot nuqtayi nazaridan muhim masaladir.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. Bloomfield, L. (1933). *Language*. New York: Henry Holt and Company.
2. Chomsky, N. (1957). *Syntactic Structures*. The Hague: Mouton.
3. Labov, W. (1972). *Sociolinguistic Patterns*. Philadelphia: University of Pennsylvania Press.
4. Trudgill, P. (2000). *Sociolinguistics: An Introduction to Language and Society* (4th ed.). Penguin Books.
5. Madvaliyev, A. (2005). *O'zbek tilining og'zaki nutq xususiyatlari*. Toshkent: Fan.
6. Abdurahmonov, G'. (2008). *O'zbek tilida dialekt va shevalarning grammatik xususiyatlari*. Toshkent: O'zbekiston Milliy Ensiklopediyasi.
7. Mahmudov, N. (2010). *O'zbek tilining og'zaki va yozma shakllari*. Toshkent: Universitet nashriyoti.
8. Rahmatullayev, Sh. (1996). *O'zbek tilining morfologik tizimi*. Toshkent: Fan.

